

Latinka Perović,
Između anarhije i autokratije.
Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI),
 Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2007, 435 стр.

Књига историчарке Латинке Перовић резултат је дуготрајног проучавања историје српске државе и друштва и представља суму знања која, кроз двадесет четири текста од којих је већина једно истраживање, води читаоца кроз историју Србије и њеног друштва пре свега друге половине XIX stoleћа. Двадесето и нарочито XXI stoleће заступљени су у мањој мери. Премда је мањи број текстова први пут објављен у овој публикацији, ипак ниједан од раније објављених текстова није остао непромењен. Поред неопходности да се допуне резултатима нових истраживања, већ и сама потреба да постану делом једне кохерентне целине захтевала је извесне модификације. Та кохерентност је несумњиво постигнута.

У Уводу и првом поглављу књиге понуђен је основни кључ за читање књиге: модернизацијски потенцијали и ограничења друштва у Србији. На питање елите српског друштва, које у уводном тексту Латинка Перовић препознаје као „кључно”: „како се развијати а остати корено свој?” – „одговор је налажен у прихватању тековина науке, нарочито технике, али не и вредносног контекста у коме су оне настале, пре свега индивидуализма” (Перовић, 13). У првом поглављу (*Држава и друштво: Оквир и супстанца*) утврђена је периодизација модерне историје Србије и српског друштва, извршена су појмовна разграничења и опредељен приступ проблематици. Тај приступ подразумева јасну идеју: модернизација и модерност српског друштва су изостали. Питање зашто је то тако и којим средствима и методама се то остваривало налази одговор у наредним поглављима.

Дихотомија *Исток и Запад*, како гласи наслов другог поглавља књиге, материјализује се пре свега у сукобу који ишчитавамо у поднаслову: *колективизам и индивидуализам*. То је оквир који се афирмише кроз сукоб две концепције друштва и државе, дешифрованих у овом поглављу: хегемону, народњачку, коју симболизује Народна радикална странка са својим вођом Николом Пашићем, и либералну, која егзистира као „крхка вертикала” српског друштва, непрестано губећи утицај у политичком и друштвеном животу, и коју предводи неколицина политичара и интелектуалаца, представљена у овом поглављу књиге кроз личност Милана Пироћанца, најаутентичнијег њеног представника, најизразитијег „западњака у Србији XIX века”. Унутар тог оквира одиграва се цивилизацијска драма друштва које још увек трага за развојним обрасцем, али са све извеснијим исходом тог трагања. Милан Пироћанац сводећи свој животни биланс, записао је у опоруци својој деци: „Ваш отац... није успео у својој политици”.

У овом поглављу налази се и текст, који се први пут објављује, „Политичка употреба смрти опозиционог народног посланика Адама Богосављевића: *постављање организације Народне радикалне странке*” (подв. С. М.) Из подналова ишчитавамо суштину те употребе. Склоност ка употреби смрти Адама Богосављевића (умро, и поред све здравствене неге, само два дана након што је већ болестан ухапшен) у сврху афирмације политичких ставова и опадања политичког противника Народне радикалне странке, праћена је њеном неспремношћу да се питање одговорности либералне владе која га је ухапсила и законским путем испита. Када

је након пада либералне владе Скупштина утврдила да ове одговорности нема, Радикална странка је наставила да смрт Адама Богосављевића користи као део свог мартиролошког фолклора, који се, како истиче ауторка, пренео и у историографију.

Треће поглавље књиге, насловљено *Развој реалне српске државе у функцији замишљене свесрпске државе*, наставља да дешифрује историјске контроверзе развоја српске државе кроз призму три различите појаве: изградња прве железнице у Србији, здравље народа и рад Више женске школе. Ова три сегмента друштва рефлектују шире развојне и вредносне тенденције. Оглед „Прва железничка пруга у Србији”, изградња које је била међународна обавеза Србије, указује на две важне појаве у српској политици: спремност на игнорисање међународних обавеза – „...један међународни уговор не може Србију ни на шта обавезати” (подв. аутор, Перовић, 261) и вредносне оријентације ка традиционализму и заосталости као конзерваторима затеченог стања. Уколико се прихвати обавеза изградње железнице, као што је Колумбо „открићем Америке унео у Америку културу европску, али са њом и ланце ропске...”, тако ће и Србе постићи „она иста судба каква је постигла Индијанце...” (нав. према: Перовић, 263). Као и у већини огледа у овој књизи, који су у основи студије случаја, реч је о приступу који „превазилази значај илустрације у анализи конкретног случаја” (Перовић, 261). Слична драма одвијала се нешто раније, децембра 1879, приликом расправе о закону који је требало да постави темеље здравствене заштите становништва, у коме је „на 1000 становника умирало 32, а рађало се 12” (Перовић, 275) и у коме је било најмање лекара по становнику међу земљама у региону (Перовић, 279), као и заштити стоке, због чије заразе је Аустро-Угарска забранила увоз сточних производа из Србије до доношења одговарајућег закона. Радикална опозиција либералној влади показала је невиђен отпор једном законском предлогу који је требало да спречи да људи умиру од баналних болести, отпор несхватљив изван испољених вредносних оријентација ка затвореном и патријархалном друштву. На примеру Више женске школе (радила 1863–1913, „када је претворена у потпуну женску гимназију”), осим што нас упознаје са активностима школе, предметима, резултатима, материјалним оквирима, ученицама и наставницама, као и дOMETИМА њеног деловања, ауторка такође идентификује јаз који се усеца између сукобљених концепција друштвеног развоја на питању ове школе. Још приликом утемељења школе 1863. године показала се бојазан „да писменост не буде од разорног утицаја на патријархалне особине породице” (нав. према: Перовић, 283). У наредним периодима ове критике ће се само заострити: спречити туђинске утицаје; васпитавати мајке, а не „ђинђе”; књига и плетиво су неспојиви и слично. Пошто су ученице ове школе биле будуће учитељице, национално васпитавање у духу идеје ослобођења и уједињења српског народа заузимало је средишње место.

Интелектуална елита: под терором идеја социјалне једнакости и народног јединства (четврто поглавље), била је онај део друштва који је тај терор подједнако генерисао и подносио. Истраживања личности Јована Жујовића, Слободана Јовановића, Стојана Новаковића доносе сасвим особено „читање” ових личности, нарочито када је реч о Слободану Јовановићу, чија улога у науци и политици никада неће бити довољно сазната уколико се не уоче извесне нијансе, извесне особине његове личности и дела које његов портрет чине животнијим и стварнијим. Јован Жујовић, „научник и политичар”, као научник пресечен, а као политичар неостварен, поучан је пример једне несрећне судбине која ту личну подвојеност

није са успехом превазишла. Стојан Новаковић у овој књизи пред читаоце излази преко своје приватне, породичне преписке у којој се прати „интимни свет научника и државника”.

Као право тематско освежење, иако у људском смислу дубоко трагични, делују портрети Анице Савић-Ребац, Паулине Лебел и Ксеније Атанасијевић, (сврстани у поглавље *Интелектуална елита: под терором идеја социјалне једнакости и народног јединства*). Припаднице интелектуалне елите, која је по неком извитопереном правилу схваћена у овом друштву као маскулина ствар, ове личности налазе се на другом полу у односу на владајуће узусе и у погледу својих друштвених вредносних опредељења. Трагичне су оне у том друштву већ и због тога што су другачије. Смисао увршћивања у књигу огледа о судбини ових личности, за које дакако није небитно и то што је реч о женама, није тешко разумети: друштво које свој могући портрет добија на страницама књиге Латинке Перовић узима жртве. Указати на њих више је од научне акрибичности. Реч је и о људској скрупулозности, неодвојивој од научничке, био у питању историчар или било ко други.

Последње поглавље, *Насиље као константа сублимира своју поруку у под-наслову: илузија о јакој држави са slabим друштвом*. Текст посвећен разобличавању политичке културе која у политичком противнику види непријатеља, понекад и мету за одстрел, такође сугерише потребу размишљања у категорији континуитета. Уништавање напредњака, понекад у готово ритуалном заносу, од стране опозиције 1887. и 1889. године попримило је карактеристике малог грађанског рата, а у анти-напредњачкој пропаганди догађаји су именовани као „велики народни одисај”. Последњи текст у књизи посвећен је феномену хајдучије. У тексту се, кроз извештаје Пере Тодоровића са великог судског процеса против хајдучије који је вођен у Чачку 1897. године, указује на дуготрајност једне појаве која спада у сферу социјалне патологије и која је као таква препозната још у 19. веку. Увелико разобличена, епска слика идеализованог одметника од закона овим истраживањем се додатно деконструира. Суровост хајдучких обрачуна са својим жртвама и немоћ државе пред организованим насиљем и хајдучким терором дуготрајна су појава српске историје. Посебно значајна је анализа политичке мотивације у деловању хајдука, као и указивање на некада сасвим непосредну спрегу политичких људи „на локалу” са хајдуцима.

Једна од упечатљивих карактеристика истраживања и огледа објављених у овој књизи је обиље изворних текстова, што представља драгоценост посебне врсте, али и сведочи о истраживачком поштењу. Истицање вредности цитирања извора у истраживању је често излишно, јер представља подразумевајућу ствар. Ипак, у вези са овим радом то заслужује да се посебно нагласи: преношење извора јесте опште место истраживачког заната, али, осим што сведочи о истраживачком поштењу и истанчаном осећају за битно, није свуда и успешно остварена таква утканост цитата у основни текст у мери у којој они постају носиоци смисла, главни трансмитори идеје.

Структура књиге грађена је на широкој изворној основи. Од архивске грађе, преко штампе, стенографских бележака Народне скупштине, преписке, мемоарске и дневничке литературе, до лепе књижевности. Посебно су значајни они делови који доносе виђење српског друштва из перспективе руских путописаца и дипломата који су имали прилике да се упознају са Србијом, који су сакупљени у зборнику *Русские о Сербии и сербах*, који заслужује да овде буде посебно наглашен

(*Русские о Сербии и сербах*. Составление и подготовка к изданию, введение, заключительная статья А. Л. Шемякина. Комментарии А. А. Силкина, А. Л. Шемякина. Российская академия наук. Институт славяноведения. Серия „Bibliotheca Serbica”, Санкт Петербург 2006).

Пред читаоцем се отварају читаве епохе и личности које говоре о себи, својим језиком, који самима собом тумаче своје домете и своја ограничења. А да би се то постигло, потребно је да истраживач изворима, које беспрекорно познаје, постави права питања. Читаоцу је омогућено да прати основну мисао, која је посредована самим извором у којем најчешће препознајемо савременика и учесника догађаја и процеса који неретко није само актер већ и њихов демијурж, а често и дубоко мисаона личност, оштроуман посматрач. Тако пред читаоцем искрсава галерија личности већим делом побројаних у овом приказу (упечатљиви су портрети Адама Богосављевића, Милана Пироћанца, Стојана Новаковића, Светозара Марковића, Пере Тодоровића, Николе Пашића, Јована Жујовића, Слободана Јовановића, Анице Савић-Ребац, Паулине Лебел, Ксеније Атанасијевић). Кроз интелектуалне, политичке и личне портрете или скице из живота ових личности у огледима Латинке Перовић искристалисале су се различите политичке, социјалне, културне, могло би се рећи антрополошке карактеристике српског друштва, које, како читамо у огледима, није без динамичности, није без алтернативних струјања, није без интелектуалне узбурканости, али у којем, упркос свему томе, не постоји динамичка равнотежа сукобљених концепција већ једна трајна и стабилна хегемонија преовлађујућих снага патријархалности, дефинисана различитим идеолошким предзнаком, али увек истом суштином: колективизмом, егалитаризмом, затвореношћу, култом вође.

Читање књиге *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX–XXI)*, у којој се препознаје снажна личност ауторке, замишљене над суштинским проблемима друштва који су, *ipso facto* и проблеми историјске науке, потресно је искуство. Ако су многе личности са којима се сусрећемо на страницама ове књиге препознатљиве као жртве, онда су оне жртве друштва и његове ауторитарне, нивелаторске, малограђанске и у коначном исходу, аутодеструктивне матрице. Реч је о жртвама једног константног, латентног и тоталног хладног грађанског рата који се води у друштву, од политике до науке, а који своју повест добија у огледима који чине садржај књиге. Из тих сукоба, међутим, нема креативних исхода, док су уништења, лична понижења и физичке ликвидације врло честа појава. То није, дакле, хераклитовски рат, „отац свих ствари”, већ деструктивни и хаотични систем, са свим последицама проистеклим из тог оксиморонског споја.

Књига *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX–XXI)* високо надилази дескриптивност и досеже до експликативне равни. *Pars pro toto*, могло би се замерити аналитичком приступу, нарочито у таквом контексту, опасан је принцип у историографији. Међутим, о каквим деловима је реч? Одабране личности, феномени и извори нису тек „појединачни случајеви”. Реч је о личностима које персонификују историјске процесе, о феноменима који су постали структурни елемент српске историје, као и о изворима који „сажимају суштину појаве” (Перовић, 13). Историја није без егзактности, али од способности, интелектуалног поштења историчара и нарочито од дубинског разумевања прошлости зависи како ће се идентификовати проблеми и какви ће се понудити одговори. Овде је ипак реч о минуциозној анализи, акрибичном приступу материји, безусловној оданости професији и, додајмо и то, рафинираном стилу, у

чему је дело Латинке Перовић критеријум. Неко ново, другачије читање извора и разумевање историјских појава не само да је могуће, него је и пожељно. Утисак је, међутим, (то није неопрезно рећи) да ће одговори на многа питања које је понудила ова књига, у вредносном контексту карактеристичном за личност ауторке, засигурно остати непомерљиви.

Срђан МИЛОШЕВИЋ